

slična knjiga, za očekivati je kako će nadolazeći prijevod svakako utjecati i na njeno uvrštavanje u obaveznu akademsku literaturu na predmetnim kolegijima. Istovremeno će, zbog neizbježne povezanosti s politikama susjednih država, knjiga svakako biti zanimljiva svima koji se znanstveno ili profesionalno bave međunarodnim odnosima, kao i Bosnom i Hercegovinom. Zaključno, *Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence* trebala bi poslužiti i kao povod autorima iz ostalih država proizašlih iz Jugoslavije da na sličan način prikažu njihove vanjske politike i time daju doprinos znanstvenom izučavanju polja međunarodnih odnosa i diplomacije ovih prostora, koje zbog svojih povijesnih specifičnosti, a posebno zbog iznimno slojevitog odnosa upravo s vanjskim politikama velikih država, već desetljećima opravdano izaziva zanimanje znanstvene i šire zajednice.

Amar Rešić
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu

Prikaz

Vladimir Petrović Etničko čišćenje. Geneza koncepta

Institut za savremenu istoriju i Arhipelag,
Beograd, 2019, 227 str.

Srpski povjesničar Vladimir Petrović objavio je prošle godine knjigu *Etničko čišćenje. Geneza koncepta* kao plod višegodišnjeg proučavanja političkog nasilja. Kako se njegov pristup umnogome razlikuje od standardnih znanstvenih shvaćanja etničkog čišćenja i kako zadire u srž prijepora o definiranju i diferenciranju pojedinih vrsta i oblika političkog nasilja, respektivna knjiga dobar je povod da se ukratko razmotre te razlike i da se približi preciznijem određenju pojmova.

Petrović se odlučio za *terminološki pristup* etničkom čišćenju, što znači da je pratio povijest uporabe toga termina na različitim područjima društvenoga i političkog života te, sukladno tome, u brojnim disciplinama koje ih proučavaju: u teologiji, vojnoj znanosti, politologiji, sociologiji, etnologiji, historiografiji i drugdje. Gdje god su se pojavljivali izrazi *čišćenje*, *čistoća*, *očišćenje*, *čistka*, *čistiti*, *počistiti*, *pročistiti*, *raščistiti*, autor je proučavao njihovo značenje i “upisivao” ih u povijest etničkog čišćenja. U antičkoj Grčkoj čišćenje je imalo vjersko značenje i bilo je sastavni dio vjerskih obreda, jer se pojedinac morao očistiti prije ulaska u hram. U Rimu su bile izrazitije povezane vjerske

i političke dimenzije čišćenja ili lustracije pod kojom se mislilo na “čišćenje duše i tela radi umilostivljenja više sile. Kao što se pojedinac fizički čistio da bi ušao u zajednicu ili prineo žrtvu, tako se i zajednica simbolički čistila lustriranjem nepoželjnog pojedinca” (str. 17). U kršćanskoj Europi 11. stoljeća, u doba križarskih ratova za oslobođenje Jeruzalema, čišćenje dobiva izvanjsku vojnu dimenziju koja se odnosila na rat kao sredstvo čišćenja Svete zemlje od nevjernika i unutarnju identitet-sku dimenziju koja se ticala čišćenja neke zajednice od nečistih pojedinaca koji su ugrožavali njezin kolektivni identitet. Čišćenje postaje srž vjerskih sukoba unutar kršćanstva u kojima pravovjerni progone i ubijaju otpadnike i nevjernike, a koji u pojedinima europskim zemljama poprimaju različite oblike (sukob katolika i katara u Francuskoj u 12. stoljeću, katolika i židova u Španjolskoj 15. stoljeća, katolika i puritanaca te katolika i protestanata u Engleskoj i Njemačkoj, kršćana i muslimana u Srbiji, Bugarskoj i drugim balkanskim zemljama itd.). Premda je isprva cilj bio da se neprijatelj protjera ili čak iskorijeni iz vlastite zemlje, kasnije bitnima postaju “pobeda protivnika, korekcija granica, sticanje neke vrste političke ili ekonomske prednosti, a ne pokrstiti ili uništiti neprijatelja i ‘očistiti’ ga u potpunosti sa lica zemlje” (str. 27). Očito je kako autor opisuje vjerske sukobe i progone ili “vjerska čišćenja” koja nisu nužno bila povezana s etničkim čišćenjima. To su ponajprije bili sukobi i progoni različitih vjerskih skupina unutar istih etničkih zajednica (francuskih katolika i katara, engleskih katolika i protestanata, njemačkih katolika i protestanata itd.). Čak i kada su vjerski progoni imali etničke dimenzije, kao u balkanskim

zemljama, njihovi su primarni uzroci bile vjerske razlike i nesnošljivosti. Ako je tako, kakve to veze ima s *etničkim* čišćenjem? To je, kako je autor i naslovio prvo poglavlje knjige, bilo “vjersko čišćenje zajednice”.

U drugom poglavlju Petrović analizira “klasno čišćenje društava”. Ukratko podsjeća na revolucionarni teror u Francuskoj revoluciji 1789., ali je težište analize na zbivanjima u Rusiji odnosno Sovjetskom Savezu, gdje se početni revolucionarni teror institucionalizirao u mehanizme “partijskih čistki” kao način političkog vladanja. Komunistička partija sustavno se i masovno čistila od različitih vrsta neprijatelja – menjševika, trockista, buharinovaca, socijalšovinista, socijalimperijalista, socijalpatriota, socijalpacifista, reformista, oportunističkih, kolebljivih i nediscipliniranih komunista, karijerista, politički nepismenih osoba, “kontrarevolucionarne nečisti”, lopova, šljama, ološi i dr. (str. 74, 76, 78, 79, 81) – koji su prikazivani kao prepreka uspostavi i održanju novoga političkog poretka i izgradnji novog društva. Nakon partijskih sudova, posao čišćenja dovršavali su prijeki i redovni državni sudovi, politička policija, zatvori, radni logori i dr. Premda su političke čistke i teror u pojedinim fazama i slučajevima imali i izražene etničke dimenzije, sovjetski politički rječnik nije sadržavao izraz “etničko čišćenje”. I doista, što su revolucionarni teror i partijske čistke imali s *etničkim* čišćenjem? Dominantni ruski komunisti “čistili” su partiju od Rusa, ukrajinski od Ukrajinaca, gruzijski od Gruzijaca itd. Ni termin “klasno čišćenje” nije posve prikladan jer iz partije nisu čišćeni pripadnici “buržoaske” i “kulačke” klase, osim rubno, nego su iz proleterske partije ponajprije i ponajviše

čišćeni proleter. Primjereniji bi izraz stoga bio ideološko i političko čišćenje.

U trećem poglavlju Petrović razmatra “rasno čišćenje nacije”. Korijene mu traži u nekoć utjecajnim eugeničkim shvaćanjima ljudskog roda koja su imala socijalnu i rasnu dimenziju. Potonja je posebno bila artikulirana u Sjedinjenim Državama, odakle se proširila Europom, u kojoj su prve eugeničke teorije smjerale k jačanju rase unutarnjim čišćenjem iste te rase, pa je cijeli pristup teško nazvati rasnim. Tipičan je primjer zloglasni nacistički projekt *Lebensborn* koji se temeljio na jačanju arijevske rase odstranjenjem slabih pripadnika vlastite rase iz “reprodukcij-skih lanaca”. Petrović pak brzo prelazi od unutarnjeg čišćenja vlastite rase na progon Židova u nacističkoj Njemačkoj i drugim europskim državama kao rasni, odnosno rasistički projekt. I rasno čišćenje Njemačke od Židova podvodi pod etničko čišćenje, premda nije razumljivo samo po sebi da su nacisti smatrali Židove posebnom *etničkom* zajednicom, a pogotovo nacijom. U tom poglavlju razmatra i projekte i praksu rasnog čišćenja na Balkanu, posebno u Kraljevini Jugoslaviji, koja se željela riješiti državi nelojalnih nacionalnih manjina. No i to je teško nazvati rasnim čišćenjem, jer bi teško bilo dokazati da su se Albanci, Nijemci, Mađari ili Muslimani rasno razlikovali od Srba, Hrvata i Slovenaca. Posrijedi je bilo etničko čišćenje, snažno prožeto vjerskim elementima. Analizirajući znani referat Vase Čubrilovića, autor konstatira da je on “tako ogoljeno zagovarao praksu ‘etničkog čišćenja’ da je pravo čudo što je Čubrilović propustio da i sam pojam ovde upotrebi. On je koketirao sa obe komponente ovog pojma, pominjući kako ‘etničko zaleđe’, ‘etničke probleme’ i

‘etnički oslon’ tako i ‘raseljavanje u masi’, ‘radikalno očišćene krajeve’ i ‘raščišćavanje stvari na vreme’, ali ih nije sastavio” (str. 152). Ako je tako, zašto Petrović taj dio nije smjestio u poglavlje o etničkome, a ne o rasnom čišćenju?

Napokon, u posljednjemu, četvrtom poglavlju autor se bavi “etničkim čišćenjem države”. Termin i praksu vezuje za Rumunjsku 20. stoljeća, tvrdeći kako je izraz “etničko čišćenje” “po svoj prilici prvi put izgovoren sredinom 1941. godine, i to na rumunjskom jeziku” (str. 158). Vrijeme u kojemu je izgovoren nije bilo slučajno, jer su u ratu nastale “povoljne okolnosti” da rumunjska državna vlast otvoreno počne promovirati projekte “čišćenja atmosfere od judejskog elementa”, od Cigana i od stranaca općenito. Riječi je pratila praksa etničkog čišćenja koje će, kako su kazale rumunjske vlasti, biti izvedeno “uklanjanjem ili izolovanjem svih Jevreja i drugih nepouzdatih stranaca u radne kampove i druga mesta gde neće moći da vrše loš uticaj. Ako je potrebno, kako bi se dovršio proces etničkog čišćenja, pokrajinske vlasti će odobriti mere prisilne deportacije jevrejskih i drugih stranih elemenata, koje će prevoziti preko granice” (str. 160). I ostalim primjerima koje navodi – čišćenje NDH od Srba, Srbije od “Turaka”, socijalističke Jugoslavije od Nijemaca itd. – autor se primakao pojmu etničkog čišćenja u pravom smislu, premda je ono u nekim slučajevima preraslo u genocid. Začudo, autor se ne bavi etničkim čišćenjima u ratovima na prostorima bivše Jugoslavije potkraj 20. stoljeća, posebice u Bosni i Hercegovini, koji su “proslavili” taj termin i uveli ga u međunarodnu teoriju i politiku.

Kako je vidljivo iz prethodnoga prikaza, Petrović shvaća etničko čišćenje kao vrlo

rastezljiv ili, kako on piše, “višeznačan” pojam koji “karakteriše određena poli-semija – mogao bi značiti svašta, od prinudnog iseljenja do uništenja” (str. 204). Postavljen je kao nekovrstan metapojam koji uključuje gotovo sve vrste i oblike političkog nasilja i masovnih zločina: vjerske progone, revolucionarni teror, partijske čistke, prisilne transfere stanovništva, prisilne i dragovoljne razmjene stanovništva, genocid i – etničko čišćenje. Takvom koncepcijskom rastezljivošću ne može se dospjeti daleko u definiranju etničkog čišćenja i njegovu diferenciranju od drugih vrsta političkog nasilja. Pojmovna rastezljivost davno je identificirana kao jedan od najvećih problema u političkoj znanosti i društvenim znanostima uopće zato što se pojmovi definicijski “rastežu” toliko da postanu gotovo potpuno supstancijalno ispražnjeni, značenjski obesmišljeni i analitički nekorisni. Oni, kako lapidarno konstatira autor, mogu značiti svašta, ali i ništa.

U sklopu razmatranja političkog nasilja i masovnih zločina najvažnije je pojmovno razdvojiti genocid i etničko čišćenje. To je tim važnije što se ti pojmovi često izjednačuju, ponajviše u suvremenoj bošnjačkoj historiografiji i politologiji, jer se smatra kako je etničko čišćenje “eufemizam” za genocid koji su izumili međunarodni akteri kako bi prikriili pravu prirodu zločina nad Muslimanima odnosno Bošnjacima u ratu devedesetih godina. No genocid se razlikuje od etničkog čišćenja prema dva konstitutivna svojstva: prvo, on je intencijski projekt fizičkog uništenja neke etničke, vjerske, rasne ili neke druge zajednice te ga stoga, drugo, obilježuje vrlo visoka stopa smrtnosti pripadnika zajednice koja je izložena nasilju. Etničko čišćenje nije intencijski usmjereno na fizičko uništenje

neke zajednice, nego “samo” na njezin izgon iz neke države ili s određenog teritorija unutar države, te je razina letalnosti neusporedivo manja nego u genocidu. Smrtno stradanje stanovništva koje se “čisti” nije planirano unaprijed, nego, ako se dogodi, proizlazi iz “stanja na terenu”. Ipak, krhka je razdjelnica između etničkog čišćenja i genocida, pa prva vrsta zločina lako može skliznuti u drugu. To se obično događa onda kada se stanovništvo odupire protjerivanju iz vlastitih domova, zavičaja ili zemlje te “etnički čistači” posežu za masovnim ubijanjem ljudi kako bi se skršio njihov otpor ili ubrzala deportacija. Nasuprot genocidu, etničko čišćenje može se provoditi i “administrativnima” i ostalim mjerama – prisilnom promjenom demokratski izabranih lokalnih vlasti, otpuštanjima s posla, naseljavanjima novog stanovništva na područjima gdje žive manjinske etničke skupine, uskraćivanjima osobnih dokumenata i sigurnosnih jamstava, ograničavanjima pristupa javnim institucijama i prostorima, sužavanjem slobode kretanja, onemogućavanjem liječenja u bolnicama i korištenja javnog prijevoza, prekidanjem komunikacijskih veza, diskriminacijskima i restriktivnim zakonima, poticanjem mržnje u medijima, uličnim maltretiranjima, napadima na domove, razaranjima vjerskih i drugih identitetskih objekata, silovanjem žena i drugim oblicima seksualnog zlostavljanja, ubojstvima vodećih političkih, vjerskih i intelektualnih ličnosti neke etničke skupine, blokiranjem izvanjske humanitarne i druge pomoći, osvetama i odmazdama itd. Takvim se mjerama i u poluratsnima ili čak mimodopskim uvjetima može stvoriti ozračje koje potiče i prisiljava pripadnike nepoželjne etničke skupine da napuste neko selo, grad, regiju ili zemlju.

Ni transferi i razmjene stanovništva nisu intencijski usmjereni na fizičko uništenje *genosa* ili *etnosa*, nego na prisilno ili dragovoljno premještanje neke zajednice s jednoga mjesta na drugo, najčešće iz jedne zemlje ili regije u drugu. Premda ih mnogi autori koriste kao istoznačnice, nisu posrijedi jednake političke ideje i prakse. Transfer podrazumijeva jednosmjerno premještanje pripadnika neke vjerske ili etničke zajednice iz jedne zemlje ili regije u drugu, dok je razmjena stanovništva višesmjernan proces u kojemu se istodobno premještaju pripadnici više, najčešće dviju, etničkih zajednica iz više zemalja ili regija. Neki autori razlikuju transfer i deportaciju, pri čemu bi transfer označavao premještanje stanovnika unutar granica jedne države, a deportacija njihovo premještanje izvan granica određene države, ali takvo se razlikovanje nije uvrježilo u glavnim strujama pravne i političke teorije. Transfer i razmjena stanovništva humaniji su oblici od etničkog čišćenja, ali nisu lišeni fizičkoga i psihičkoga nasilja. Neki autori smatraju da ne moraju uvijek uroditi samo zlom, nego da katkad pridonose smanjenju nasilja, pa navode da su razmjene stanovništva u 20. stoljeću u Bugarskoj, Grčkoj, Turskoj, na Cipru, u Azerbajdžanu i Armeniji znatno reducirale prethodno nasilje. Mogu, ali ne moraju, biti povezane s podjelama država. Prisilni transferi hindusa i muslimana bili su povezani s podjelom Indije, odnosno sa secesijom Pakistana, dok prisilna razmjena Grka i Turaka nije uključivala podjelu Grčke i Turske i promjene njihovih državnih granica. Kolikogod neki autori osporavali tu mogućnost, povijest pozna je i primjere dragovoljnih premještanja stanovništva koja se događaju onda kada neke manjinske zajednice nisu više želje-

le živjeti u državi u kojoj su bile autohtone zbog bitno promijenjenih unutarnjih ili međunarodnih okolnosti (primjerice, stvaranja vlastite nacionalne države).

Razmjene stanovništva mogu pak biti dobrovoljne i prisilne te dogovorene i spontane, premda ih je teško potpuno i jasno razgraničiti. Smatra se da dobrovoljne razmjene dogovaraju države i da su stoga humanije, dok su prisilne razmjene nehumane zato što pojedinci i cijele skupine “spontano” i neorganizirano odlučuju napustiti zemlju u kojoj su živjeli zbog državnih i nedržavnih, javnih i privatnih pritisaka i nasilja kojima su izloženi. No nema dobrovoljne i dogovorene razmjene u kojoj nije bilo elemenata prisile, kao što nema ni prisilne ili spontane razmjene u koju se mnogi pojedinci, pa i cijele skupine, nisu uključivali dragovoljno, predviđajući i sluteći zlu kob koja bi ih mogla snaći ako ostanu u zemlji u kojoj su rođeni ili priključujući se masi sunarodnjaka koji su napuštali neku zemlju ili kraj prema logici “snježne grude”. Ta su svojstva vidljiva na dvama najpoznatijim primjerima masovne razmjene stanovništva na Balkanu u 20. stoljeću: dobrovoljnoj razmjeni stanovništva između Bugarske i Grčke 1919-1925. i prisilnoj razmjeni stanovništva između Grčke i Turske 1923-1924.

Skicirala sam samo najproblematičnije primjere pojmovnog nerazlikovanja vrsta političkog nasilja, koje se u političkoj znanosti nazivaju i nasilnim metodama rješavanja etničkih i drugih sukoba. Naime, dok su glavni akteri etničkog čišćenja, počinitelji i žrtve, u strogome terminološkom i pojmovnom smislu etnički definirani, glavni akteri drugih vrsta nasilja – genocida, transfera i razmjena stanovništva, ali i vjerskih progona, revolucionarnog terora

i partijskih čistki, o kojima piše Petrović – nisu samo etnički, nego i vjerski, rasno, klasno, ideološki i politički definirani. Stoga se etničko čišćenje razlikuje od vjerskih progona, politički, ideološki i klasno motivirana revolucionarnog terora i partijskih čistki, rasno, vjerski, etnički i socijalno motiviranih transfera i razmjena stanovništva i genocida. Premda nije pridonijela jasnijem definiranju pojmova i potpunijim opisima njihove povijesti, Petrovićeva knjiga koristan je pregled različitih oblika političkog nasilja i zločina u povijesti.

*Mirjana Kasapović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Prikaz

Mila Dragojević
**Amoral Communities:
Collective Crimes in Times
of War**

Cornell University Press, Ithaca i London, 2019,
224 str.

Knjiga *Amoral Communities: Collective Crimes in Times of War (Amoralne zajednice: kolektivni zločini u doba rata)* autorice Mile Dragojević bazira se na etnografskom istraživanju lokalnih zajednica pred početak i s početkom oružanog sukoba u Hrvatskoj 1991. godine. Autorica koristi arhivsku građu i druge sekundarne izvore te 131 strukturirani intervju s osobama iz zajednica koje su iskusile različite razine

nasilja 1991. godine. Knjiga uspoređuje različite regije s miješanim etničkim sastavom u Hrvatskoj; one koje su iskusile razmjerno visoku razinu nasilja 1990-ih (Slavonija, Lika, Banovina) i one koje gotovo uopće nisu iskusile nasilje (Gorski kotar). Razgovore sa svojim sugovornicima, svjedocima nasilja na mikrorazini u Hrvatskoj, autorica uspoređuje s rezultatima istraživanja u Ugandi (36 intervju) i Gvatemali (18 intervju), testirajući svoje teze u drugačijem kontekstu postkolonijalnih građanskih ratova 1980-ih. Knjiga se sastoji od šest poglavlja, uvoda i zaključka te priloga, bilješki, popisa literature i kazala pojmova.

Prema autorici, amoralne zajednice – po uzoru na Benedicta Andersona također i imaginarne zajednice (str. 47) – karakteristične su po tome što u njima pojedinci nemaju slobodu izraziti svoja osobna uvjerenja koja odstupaju od dominantno prihvaćenog političkog uvjerenja te zajednice. Tako se u amoralnim zajednicama i sama definicija zločina reinterpretira na način da se zločini protiv civilnog stanovništva – označenog kao “neprijatelji” – opravdavaju kao oblik preventivne samoobrane vlastite etnički definirane države. Prema takvoj definiciji, ta je država nužna za preživljavanje te etničke zajednice (str. 20). U takvim zajednicama događaju se kolektivni zločini nad civilnim stanovništvom koji, prema autorici, imaju politički cilj; politički motivirano nasilje bazirano na etničkim, religijskim ili ideološkim temeljima. Kolektivno nasilje uključuje etnocid i genocid, ali i sve druge oblike nasilja usmjerene prema određenim zajednicama ili pripadnicima tih zajednica. Klice tog nasilja često se prvo javljaju u retorici političara koja tako ulazi u *main-*